INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	10
4 Nederzettingen	12
5 Bevolking	16
6 Middelen van bestaan	18
7 Sociale en culturele voorzieningen	21
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	23
Bronnen	26
Bijlagen	28

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Diepenheim is een verstedelijkte plattelandsgemeente in het zuiden van Twente. De gemeente wordt omringd door de Twentse gemeenten Markelo, Ambt-Delden en Haaksbergen en de Gelderse gemeenten Neede en Borculo. Op **kaart 1** is de ligging van de gemeente Diepenheim in Twente aangegeven.

Behalve het bestuurlijke en administratieve centrum Diepenheim bestaat de gemeente uit de buurschap Markvelde en het buitengebied Kerspel en Schipbeek.

Tot april 1811 vormden de stad Diepenheim en het gelijknamige richterambt een bestuurlijke eenheid. Op die datum werden stad en richterambt, met uitzondering van enkele kleine gebieden ten noorden en zuiden van de Schipbeek, een gemeente onder de naam Diepenheim. In 1814 werden de oude richterambtgrenzen weer in ere hersteld, waarna op 1 juli 1818 het grondgebied van de gemeente Diepenheim werd uitgebreid met het tot dan toe in het Stokkumerbroek (gemeente Markelo) gelegen landgoed Westervlier. Daarna hebben er zich tot 1967, toen de noordwestgrens van de gemeente grotendeels ging samenvallen met het Twentekanaal en de gemeente daardoor per saldo tien hectare kleiner werd, geen grenswijzigingen meer voorgedaan.

Op 1 januari bedroeg het totale gemeentelijke grondgebied 26,61 km^2, waarvan 0,11 km^2 binnenwater breder dan zes meter. Het aantal inwoners bedroeg op die datum 2.658 personen en de woningvoorraad 887 eenheden. Dit komt neer op een

bevolkingsdichtheid van 100 en een woningdichtheid van 33 per km^2 land. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidscijfer in Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het profiel van het natuurlijke landschap van de gemeente Diepenheim is in grote lijnen gevormd tijden de twee laatste ijstijden van het Pleistoceen en de daarop volgende (huidige) warmere geologische periode het Holoceen. Fluviatiele sedimenten die in vroegere tijden onder andere door de toentertijd enorme rivier de Regge waren afgezet, werden tijdens de op een na laatste ijstijd (het Saalien) door vanuit het noorden opdringende landijslobben opgestuwd. Er ontstonden stuwwallen en andere kleinere terreinverhogingen. Daarnaast voerde het Scandinavische landijs een mengsel van leem, zand, grind en keien aan, dat tijdens en na het afsmelten van het ijs plaatselijk in dikke pakketten achterbleef. De gemeente Diepenheim grenst in het westen aan het stuwwallengebied rond Markelo, waar zich de keileemlaag al op enkele meters diepte bevindt. Naar het oosten toe duikt de keileemlaag onder latere afzettingen weg.

Tijdens de laatste ijstijd in het Pleistoceen bereikte de opnieuw als een gigantische bulldozer vanuit het noorden voortschuivende ijsmassa's Nederland niet, maar er heersten hier toen wel arctische omstandigheden. Het kale vegetatieloze landschap werd overdekt met door de wind meegevoerd fijnzandig materiaal. Deze dekzandafzettingen werkten de grootste hoogteverschillen weg, waardoor een zwak golvend landschap ontstond.

Na de ijstijden werd het klimaat geleidelijk milder en begon de

zeespiegel te stijgen. Onder invloed van de hogere temperaturen en vochtigheid ontwikkelde zich in de lagere terreingedeelten in een zuurstofarm, drassig milieu veen. Dit proces van veenvorming heeft zich vooral voorgedaan in het westen van de gemeente, waar moerasveen, broeken (laag, langs rivieren of beken gelegen, al of niet ingedijkt groenland, dat 's winters onder water staat) en vlieren (moerassige grond met een veenlaag) ontstonden. Direct langs de beken werd in het Holoceen lemig fijn zand met een zavel- en kleidek afgezet. De beken zorgden tevens voor een sterke versnijding van het micro-reliëf van de dekzandvlakte.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap
Nauw aansluitend bij de geologische gesteldheid van het grondgebied ontwikkelden zich verschillende bodemtypen. Op de hoogste delen van het landschap, waarop sinds ongeveer de vijfde eeuw na Christus de bouwlanden (essen) werden aangelegd, ontwikkelden zich door intensieve bemesting in de loop van de tijd de vruchtbare enkeerdgronden met dikke cultuurdekken variërend van 30 tot 50 cm. Het aanwezige micro-reliëf werd daardoor geaccentueerd. Vanwege de sterke versnippering van het terrein konden geen grote escomplexen aangelegd worden; er ontstonden voornamelijk eenmansessen (bouwlandcomplex behorend bij één boerderij).

Ook de gronden langs de beken en de rivier de Regge waren al vroeg belangrijk voor de landbouwende bevolking. De vochtige gronden van de beekvlakte en ook die van de dekzandmantels waren hoofdzakelijk in gebruik als hooi- en weilanden. Beekbezinkings- of beekeerdgronden bestaande uit lemig fijn zand met een humusrijke bovengrond hebben zich het duidelijkst ontwikkeld in de dalen van de Regge en de Markveldsche Beek. In de beekvlakten liggen verspreid enkele kleine geïsoleerde dekzandruggen- en koppen. Ook op deze terreinverhogingen ontstonden plaatselijk dikke cultuurdekken.

In het zuiden en het uiterste oosten van de gemeente komen de vroeger met heide bedekte schrale zandgronden voor.

Op het ingewikkelde patroon van laaggelegen beekbezinkingsgronden met daartussen koppen en welvingen van hoger liggende zandgronden en oude bouwlanden heeft zich in het grootste gedeelte van de gemeente een landschap ontwikkeld dat wel wordt aangeduid als een "Middeleeuws jonger agrarisch hoevenlandschap", gekenmerkt door fijnmazige structuur van kleine essen, groengronden en woeste gebieden. In het gebied aan weerszijden van de Molenbeek en in Markvelde werd het akkerkamplandschap met kleine essen, zeer onregelmatig gevormde percelen en veel houtwallen en bos dominant. Onder invloed van het adellijke grootgrondbezit ontstonden rond de havezaten landgoederenlandschappen bestaande uit karakteristieke lanenstelsels, bossen en verspreide boerderijen.

Tot de jonge cultuurlandschappen (van na 1850) behoren het gebied van de Hausdammermede ten noorden van de kern Diepenheim en de Rotmede ten zuidoosten ervan. In

de genoemde gebieden ontwikkelde zich een matenlandschap met onregelmatige, blokvormige verkavelingen. Hagen en houtwallen vormden de perceelsafscheidingen. Tussen 1850 en 1945 is juist in het jonge cultuurlandschap de oorspronkelijke verschijningsvorm het sterkst gewijzigd; de oude cultuurlandschappen van de landgoederen en het Middeleeuwse hoevenlandschap hebben tot op heden hun oorspronkelijke karakter vrij goed weten te behouden.

2.3. Bodembeheer en ontginningen
In 1850 werd ongeveer 760 ha (30% van het totale gemeentelijke grondgebied van Diepenheim in beslag genomen door woeste gronden. Zowel rond de in cultuur gebrachte gebieden van Diepenheim als van Markvelde lagen veen- en heidegronden. Ontginning van deze woeste gronden vond volgens het gemeenteverslag over dat jaar nauwelijks plaats, mede omdat de markegronden toen nog niet verdeeld waren. Op beperkte schaal staken de ingezetenen van de gemeente in het veengebied turf.

Toen de verdeling van de gemeenschappelijke markegronden onder de gewaarde boeren van de marken Diepenheim (1858) en Markvelde (1884) haar beslag kreeg, werd in principe de weg vrijgemaakt voor het ontginnen van de woeste gronden. Bij gebrek aan betaalbare mest en als gevolg van een ongunstige waterhuishouding duurde het echter tot het einde van de negentiende eeuw, toen het gebruik van kunstmest in zwang kwam en er verbeteringen op het gebied van de afwatering in het hele Reggedal uitgevoerd werden, alvorens het in cultuur brengen van de woeste gronden daadwerkelijk op gang kwam. Deels werden de nieuwe cultuurgebieden toegevoegd aan het bestaande oppervlak landbouwgrond, deels werden ze bebost met naaldbomen.

Tegenwoordig is nog steeds zo'n 20% (418 ha) van het gemeentelijke grondgebied niet in gebruik als bouw- of weiland. Het grootste deel van de niet agrarisch produktieve gronden bestaat uit bos. Ten westen van de buurschap Markvelde is nog een klein restant van de vroegere heidevelden van het Markvelderveld aanwezig.

Bij het bepalen van het grondgebruik in Diepenheim hebben havezaten eeuwenlang een belangrijke rol gespeeld. Zo was er in 1600 95% van alle boeren pachter of horige van één van de zeven havezaten in en om het richterambt Diepenheim. Het centrum van het adellijke grootgrondbezit vormde het kasteel Diepenheim. Dit kasteel was het huis van de heren van Diepenheim en stond aanvankelijk bij de watermolen van Diepenheim, op een verhoging waar nu boerderij Nijhof ligt. Lange tijd werd deze hof nog omringd door een grachtenstelstel. Nadat de burcht bij de watermolen verwoest was, verrees omstreeks 1180, op de plek waar in 1648 het huidige huis Diepenheim gebouwd werd, een nieuw kasteel.

De dienstmannen die hun heer hielpen het kasteel te verdedigen en aanvankelijk op de burcht woonden (burcht- of borchtmannen) kregen later van de heer van Diepenheim ieder een leengoed (borgleen). In de dertiende eeuw waren dit nog gewone erven, maar

al spoedig groeiden ze uit tot aanzienlijke havezaten, onder meer omdat de borgmannen een aandeel in het bestuur en de rechtspraak hadden. In het richterambt Diepenheim ontstonden de havezaten Nijenhuis, Peckedam en Warmelo.

De burchten raakten in de tweede helft van de zeventiende eeuw in verval, waarna ze als monumentale en gerieflijke landhuizen herbouwd werden. Voorbeelden van deze ontwikkeling zijn Huize Diepenheim (1848), het Nijenhuis (rond 1650 gebouwd en uitgebreid in 1858 en 1914/1915) en het Warmelo (meerdere malen ingrijpend gerestaureerd). Het Westerflier werd in 1719 gekocht door de weduwe van een van de houthandelaren die actief waren in de handelsscheepvaart op de Schipbeek en in 1695 aan deze beek een koopmanshuis (de Oude Sluis) lieten bouwen. Het huis werd in 1729 herbouwd. Zoals gezegd, is het landgoed in 1818 bij de gemeente Diepenheim gevoegd. De havezate Peckedam is in 1811 afgebroken, de bezittingen werden toen bij het landgoed Nijenhuis gevoegd.

Onder Peckedam hoorden van oudsher de erven Hoge Bornte, Lage Bornte, de Bekkenkamp, de Breuker, de Leydeboer en het Donkelaar. Laatstgenoemde erf ging niet over naar het Nijenhuis, de jachtrechten ervan wel. Het landgoed Westervlier (300 ha) behoort sinds 1854 ook tot het 500 ha (waarvan 270 ha woeste grond en bos) grote landgoed Nijenhuis. Op laatstgenoemde landgoed staan tegenwoordig 20 boerderijen, namelijk 1) Overslaan, 2) Witzand, 3) Keuzekamp, 4) Den Enk, 5) Bouwhuis Nijenhuis, 6) De Breuker, 7) 't Venne, 8) De Ziel, 9) De Viersprong, 10) Molenhoeve, 11) Westerhoek, 12) Kranenberg, 13) De Wever, 14) Houboer, 15) Bouwhuis Westerflier, 16) De Kappe, 17) Bosman, 18) Nazelaar, 19) Riethorst en 20) Wanink. Het kleinste landgoed binnen de gemeente Diepenheim is Warmelo, dat slechts 18 ha groot is en één boerderij (Zomer) telt. Verder horen er nog de twee huizen aan het begin van de oprijlaan bij. Bij de publieke veiling in 1872 omvatte het landgoed, dat kort na de Tweede Wereldoorlog werd aangekocht door Prins Bernard voor zijn moeder Prinses Armgard zu Lippe Biesterveld-von Cramm, nog 187 ha. Nadien is het bezit sterk verbrokkeld.

Een deel van de boerderijen die bij een van de Diepenheimse landgoederen behoren, ligt buiten de gemeente. Een aantal boerderijen in Diepenheim daarentegen behoort bij de landgoederen Weldam en Wegdam in de gemeente Markelo.

De oude havezaten in de gemeente Diepenheim worden tegenwoordig nog steeds, al dan niet permanent bewoond. Het Westervlier is na de Tweede Wereldoorlog lange tijd in gebruik geweest als rijksinternaat voor sociale jeugdzorg. Kinderen uit "a-sociale" gezinnen kregen er kortere of langere tijd een opleiding.

Kaart 3 geeft naast de grenzen van de marken een overzicht van de in en rond de gemeente Diepenheim liggende landgoederen en havezaten.

2.4. Waterbeheersing

In de Middeleeuwen vond de afwatering van het gebied plaats via enkele kleine beken, waarvan de Regge, de Diepenheimse Molenbeek en de Markveldsche Beek de belangrijkste waren. Uiteindelijk werd het overtollige water afgevoerd door de Regge, die als de Aa in Duitsland ontspringt, ten zuiden van Haaksbergen haar weg vervolgt als Buurserbeek, ten oosten van Diepenheim de Diepenheimer Molenbeek wordt genoemd en (na vereniging met het in het Westervlier ontspringende zijstroompje de Boven Regge) bij Ommen in de Vecht uitmondt.

De situatie veranderde toen Deventer, ten einde haar concurrentiepositie ten opzichte van Zwolle te vergroten, in de late Middeleeuwen besloot de Hunnepe bevaarbaar te maken en een verbindingskanaal tussen de Buurserbeek en de Hunnepe te graven. Deze nieuwe waterweg de Schipbeek kwam er tussen 1350 en 1422. Om de watermolen in de Diepenheimer Molenbeek draaiende te houden werd enkele kilometers stroomafwaarts van het verdeelpunt een sluis (de Oude Sluis) gebouwd. Later werd een nieuwe sluis (de Nieuwe Sluis) stroomopwaarts gebouwd, vlakbij de splitsing van de Buurserbeek in Diepenheimer Molenbeek en Schipbeek.

Eeuwenlang duurde de strijd tussen enerzijds de molenaar van de watermolen en de schippers, die belang hadden bij hoge waterstanden in de Regge en de Schipbeek en de boeren anderzijds. Laatstgenoemden hadden met name in natte jaargetijden voortdurend met wateroverlast te kampen.

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam er verbetering in de patstelling. Watermolens gingen hun betekenis meer en meer verliezen (de watermolen van Markvelde werd in 1913 afgebroken) en de scheepvaart op de Regge, de Buurserbeek en de Schipbeek ging steeds meer gebukt onder de toenemende concurrentie van betere vaarwegen en de opkomst van het rail- en wegvervoer.

Van het grootste belang voor de verbetering van de waterhuishouding in onder andere de gemeente Diepenheim was de oprichting van de waterschappen de Schipbeek en de Regge in respectievelijk 1881 en 1884. Deze twee waterschappen namen de taken op het gebied van de waterbeheersing over van de marken Diepenheim en Markvelde.

Aanvankelijk leidde de oprichting van de nieuwe waterschappen niet tot de uitvoering van de gewenste verbeteringswerken in de stroomgebieden van de Schipbeek en van de Regge. Dat gebeurde pas na de subsidiewet van 1892. Daarop werden tussen 1893 en 1907 belangrijke verbeteringen aan de Schipbeek uitgevoerd. Tussen 1894 en 1913 werd de Regge gekanaliseerd. De belangrijkste doelstelling was in beide gevallen het voorkomen van overstromingen in de zomer, maar met behoud van de wintervloeden die als zeer gewenst werden beschouwd in verband met de aanvoer van vruchtbare slib en mest van watervogels. In de subsidiewet was ook vastgelegd dat de bestaande overstortingen van de Schipbeek naar de Regge bij wintervloeden behouden moesten blijven met dien

verstande dat die overstortingen niet langer plaats zouden hebben door openingen in doorgebroken kaden, maar door middel van sluizen.

Ten tijde van de werkverschaffing werd een tweede verbeteringsronde in de stroomgebieden van Regge en Schipbeek uitgevoerd. De Twentse boeren waren toen namelijk algemeen van oordeel dat de vruchtbaarheid van de bodem slechts moest worden bevorderd door het gebruik van kunst- en stalmest en niet langer door overstromingen in de winter. Voortaan mocht in de winter geen water meer uit de Buurserbeek naar het Reggegebied toestromen. De afleiding van water van de Buurserbeek via de Diepenheimse watermolen bleef in stand met een maximum debiet van 1,5 m^3/sec voor het voeden van de molen. De betreffende Molenbeek werd aangesloten op het Twentekanaal. Dit kanaal (gegraven tussen 1930 en 1936) betekende de definitieve oplossing voor de afwateringsproblemen in de gemeente Diepenheim. Het afwateringssysteem werd er radicaal door veranderd. Alleen de Schipbeek wordt sinds de opening van het Twentekanaal met een onderleider onder dat kanaal doorgevoerd, de overige kruisende beken werden onthoofd (van het brongebied afgesneden). De afwatering vindt tegenwoordig dus niet meer plaats via de Regge maar via het Twentekanaal en wel op het pand tussen de schutsluizen van Delden en Eefde.

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen

De Regge en de Schipbeek vormden vroeger voor Twente belangrijke transportroutes. Beide waterlopen vormden samen de handelsroute tussen Münsterland en de Sallandse hanzesteden. Het vervoer van de handelswaren vond hoofdzakelijk plaats met platgeboomde vaartuigen (zompen en potten). Varen was alleen goed mogelijk in tijden wanneer de Schipbeek en de Regge over voldoende water beschikten. In droge tijden liepen de scheepjes herhaaldelijk aan de grond. De schippers wierpen dan stroomafwaarts een dam in de rivier op. Als het waterpeil voldoende gestegen was, werd de dam doorgestoken en konden de vaartuigen op de vloed meedrijven totdat ze opnieuw aan de grond liepen.

Hoewel het grootste deel van de scheepvaart op de Regge en de Schipbeek in handen was van schippers uit Enter kende ook Diepenheim een aantal mensen dat in de handelsvaart op de genoemde wateren (met name de Schipbeek) een bestaan vond. Aan de Schipbeek bouwden de gebroeders Van der Sluis (houthandelaren) in 1695 het koopmanshuis annex schippersherberg de Oude Sluis. Achter de schuur van dit in de jaren zestig gerestaureerde bouwwerk lag een insteekhaven. De belangrijkste stroomopwaarts vervoerde handelsprodukten waren stokvis, zout, boter en kaas. Hout vormde de belangrijkste handelswaar stroomafwaarts naar Deventer.

In de loop van de negentiende eeuw verloren de Regge en de Schipbeek meer en meer hun betekenis als

waterwegen. Betere vaarwegen, waaronder de Dedemsvaart (1809-1854) en het Overijsselsch Kanaal (voltooid in 1858), de opkomst van het wegverkeer als gevolg van de aanleg van verharde landwegen (tussen 1828 en 1831 bijvoorbeeld de straatweg van Zwolle naar Almelo) en de aanleg van spoorwegen vormden de belangrijkste factoren die de concurrentiepositie van de oude Twentse waterwegen aantastten. Daar kwam bij dat de zompen steeds groter werden (tot 30 ton), waardoor Diepenheim, waar een laadvermogen van 2 ton het maximaal haalbare was, niet meer bereikt kon worden.

De aanleg van het Twentekanaal in de jaren dertig van de twintigste eeuw heeft Diepenheim haar oude verkeersfunctie niet terug kunnen geven.

3.2. Wegen
In 1850 lag het stadje Diepenheim aan de belangrijke doorgaande straatweg van Zutphen via Lochem, Diepenheim en Goor naar Rijssen. De overige wegen in de gemeente waren toen nog onverhard. Van Gelselaar (gemeente Borculo) liep een weg naar de Oude Sluis. Iets ten noorden van de sluis splitste de weg zich in tweeën: een weg naar Diepenheim en een weg naar Markelo. Langs de Nieuwe Sluis liep de weg van Neede over de Diepenheimer es naar Diepenheim. Beide genoemde wegen kruisten in vroeger tijden de Schipbeek bij doorwaadbare plaatsen. Ook bij Markvelde was een doorwaadbare plaats of voorde.

Tussen 1850 en 1935 zijn de meeste doorgaande verbindingsroutes verhard, evenals de wegen in de bebouwde kom van Diepenheim. In 1930 kwam een nieuwe verharde weg tussen Diepenheim en Markvelde gereed. Het grootste deel van de buitenwegen is na de Tweede Wereldoorlog verhard.

3.3. Spoorwegen
Op 1 mei 1910 werd de lang verwachte spoorlijn tussen Neede en Hellendoorn van de in 1899 opgerichte N.V. Locaal Spoorweg Maatschappij Neede-Hellendoorn in gebruik genomen. De lijn die een belangrijke aanvoerlijn van "Ruhrkohlen" voor de fabrieken van Nijverdal, Rijssen en Goor had moeten worden, heeft nooit aan de hooggespannen verwachtingen van de initiatiefnemers voldaan. Het personenvervoer werd al na 25 jaar opgeheven. Enige jaren werd de lijn nog gebruikt voor het goederenvervoer, maar ook daaraan kwam op den duur een einde. De spoorlijn is inmiddels opgebroken, het station van Diepenheim is nog steeds aanwezig.

4 Nederzettingen

(kaarten 4, 5 en 6)

4.1. De kern

Wanneer **Diepenheim** is ontstaan en wanneer deze nederzetting stadsrechten heeft gekregen is onbekend. De naam Diepenheim wordt op twee manieren verklaard. Volgens sommige historici betekent de naam eenvoudig "laag gelegen heim of woonplaats", anderen menen dat Diepenheim niet meer en niet minder dan "woonstede van ene Thiepo of Dippo" betekent.

Het ontstaan van de huidige nederzetting, die gerekend wordt tot de acht steden van Twente, heeft vermoedelijk in drie en vrijwel zeker in twee fasen plaatsgevonden. Doorslaggevende vestigingsplaatsfactoren waren steeds natuurlijke omstandigheden die het bouwen van een versterking mogelijk maakten.

De Schipbeek kon eertijds op een aantal plaatsen (bij Deventer, Diepenheim en Haaksbergen) overgestoken worden. Voor het ontstaan van Diepenheim was de oversteekplaats bij de Nieuwe Sluis van belang. Iets ten noorden hiervan stond volgens overlevering bij boerderij De Horde aan de Diepenheimer Molenbeek vroeger een burcht, waarvan in 1880 nog enkele muurresten aanwezig waren.

Iets noordelijker is in de Middeleeuwen bij een nieuw kasteel, eveneens aan de Diepenheimer Molenbeek, de tweede nederzetting ontstaan. De nieuwe nederzetting groeide daar uit tot een klein gehucht met de bij het kasteel behorende watermolen (de korenwatermolen van Diepenheim) als middelpunt. Het castrum of versterkte huis is na verwoesting door troepen van de bisschop van

Münster in 1177 niet weer op dezelfde plaats herbouwd, maar op een horst midden in het lage moerassige veengebied ten westen van de huidige nederzetting. Op de plaats waar het castrum bij de watermolen heeft gestaan, is de boerderij Nijhof (Nieuwe Hof) gebouwd. De boerderij wordt voor het eerst genoemd in 1330/1331 als de bisschop van Utrecht de heerlijkheid (het gebied van een heer) Diepenheim koopt waarbij ook "den Meynhof de leghet bider molen to Dyepenheim" vermeld wordt. Dat de boerderij Nijhof op de; plaats ligt waar vroeger een kasteel stond, blijkt onder meer ook uit de relatie tussen de heerlijkheid, de molen en de omliggende boerderijen. Erve Nijhof had net als het kasteel van Diepenheim het recht van vrijmalen en voormalen. Dat wil zeggen dat Nijhof altijd voorrang kreeg bij het malen. Nijhof moest tevens helpen bij het ophalen van nieuwe molenstenen bij het onderhoud daarvan en het waterpeil in de gaten houden als de molenaar afwezig was.

De agrarische nederzettingsvorm, typerend voor het zuidoostelijke deel van Twente, die bij de versterking ontstond is die van de verspreide bewoning. Bepalende factor in dit verband was het verspreid voorkomen van kleine escomplexen, die slechts aan één of enkele boerderijen plaats boden.

Sinds 1870 heet het gehucht bij de watermolen Den Haller. In dat jaar kocht molenaar Jan Hallers de watermolen van de stad Deventer, die sinds 1617/1618 eigenaar van de Diepenheimer watermolen was. Hallers verkocht de molen weer aan graaf Schimmelpenninck van het Nijenhuis, die de molen op zijn beurt in 1912 aan de gemeente Diepenheim schonk.

In het begin van de twintigste eeuw is het grachtenstelsel rond de boerderij Nijhof grotendeels gedempt. Rond 1930 volgde de splitsing van de Nijhof en verrees ten noorden van de Watermolenweg een nieuwe boerderij. De bijgebouwtjes bij het molenaarshuis zijn in dezelfde periode gebouwd. In 1933/1934 werd de Watermolenweg recht getrokken en ten noorden van de Molenbeek buiten de nederzetting langs geleid. Het begin van de omzetting van de woeste gronden rondom Den Haller in akkerland ligt ook in die tijd.

Na de Tweede Wereldoorlog, met name sinds de jaren zestig verdichte de structuur van Den Haller zich doordat er bijgebouwen op de erven van de boerderijen verschenen. De laatste restanten van het grachtenstelsel van de Nijhof werden gedempt. Enige percelen bos in de direkte omgeving verdwenen ten gunste van de uitbreiding van het areaal cultuurgrond.

In 1981 heeft de watermolen een omvangrijke restauratie ondergaan. In de molen wordt tegenwoordig nog steeds koren gemalen. Het vroegere molenaarshuis wordt thans geëxploiteerd als restaurant. De boerderijen in Den Haller hebben, met uitzondering van de Nijhof, die nog steeds een agrarische bestemming heeft, nog slechts een woonfunctie.

De ontstaansbasis en de

historische ontwikkeling zijn thans nog duidelijk herkenbaar aanwezig in de ruimtelijke opbouw van Den Haller. De nederzettingsstructuur wordt hoofdzakelijk bepaald door de (oude) Watermolenweg en de Nijhofweg samen met de Diepenheimer Molenbeek. De bebouwing is op deze beek georiënteerd. De kenmerkende structuur, in samenhang met de historisch waardevolle bebouwing levert een beeld van zodanige cultuurhistorische waarde op dat de nederzetting als beschermd dorpsgezicht is aangewezen.

De rechten van het verwoeste kasteel bij de watermolen gingen over op het nieuwe kasteel op de horst in de veenmoerassen aan de weg van Neede naar het noorden. Bij het nieuwe kasteel ontstond, eveneens op de horst, de huidige nederzetting Diepenheim. Deze nederzetting vertoont aan het einde van de achttiende eeuw nog duidelijk de kenmerken van een versterkt Middeleeuws stadje. Een muur heeft Diepenheim waarschijnlijk nooit gehad, wel een dubbele gracht. Deze liep in de vorm van een hoefijzer om het stadje heen, beginnend en eindigend in de Regge, die de grachten van water voorzag. Aan de Raadhuisstraat lag vroeger een haventje, dat via de Regge en de noordelijke binnengracht bereikt kon worden.

In 1850 had Diepenheim een min of meer rechthoekige vorm met als oost-westas de straatweg van Lochem naar Goor. Een kleine lintvormige uitbreiding van de bebouwing bevond zich aan de oostzijde van Diepenheim. Vanuit het centrum liep een weg naar het noorden, naar Markelo. In het gedeelte van de kern ten oosten van de Regge bestond de bebouwing voornamelijk uit boerderijen en ambachtelijke bedrijfjes. In het gebied ten westen van de Regge stond de Nederlands hervormde kerk met pastorie en begraafplaats. Om het eerstgenoemde deel van de bebouwde kom van Diepenheim lagen ten zuiden van de huidige Grotestraat nog zowel de binnen- als buitengracht, ten noorden van die straat alleen nog de buitengracht. Op de gedempte noordelijke binnengracht was de huidige Middenstraat aangelegd.

In de periode 1850-1940 is in de bebouwde kom van Diepenheim geen grote wijziging in de ruimtelijke structuur opgetreden. Wel werden er de wegen verhard en werd het gedeelte van de noordelijke buitengracht tussen de weg van Markelo (huidige Raadhuisstraat) en de Grotestraat gedempt. Op dit gedempte stuk is de weg De Hagen aangelegd.

De oude kern heeft zijn oorspronkelijke karakter tot op heden vrij goed behouden, mede doordat de uitbreidingen van de bebouwde kom grotendeels heeft plaatsgevonden langs de uitvalswegen naar Markelo en naar Goor (de Goorseweg) en langs de Wilsonweg die vroeger parallel aan de lokaalspoorlijn liep en de verbinding tussen de Goorseweg en de Haaksbergerstraat vormde. De vooroorlogse nederzetting is door een relatief dichte bebouwing goed te onderscheiden van de na-oorlogse uitbreidingen.

In 1946 werd een begin gemaakt met

niet lineaire uitbreidingen van de bebouwde kom. Langzamerhand werd het gehele open gebied tussen de Raadhuisstraat, de Hagen, de Grotestraat, de Goorseweg en de Ruimersdijk volgebouwd. Rond 1980 is begonnen met de aanleg van een nieuw woongebied ten zuiden van de Haaksbergerstraat.

4.2. Verspreide bebouwing
Aan de oostelijke weg van de hoge gronden in de gemeente Neede langs de voormalige Markveldsche Watermolen naar de hogere gronden van de Markveldsche Esch ontstond het gehucht met verpreide bebouwing **Markvelde**. Deze hoevenzwermnederzetting met bij de hoofdzakelijk kleine essen telkens één of enkele boerderijen kreeg al in de achttiende eeuw een eigen markeschool. Kernvorming is er echter niet opgetreden, evenmin in het buitengebied Kerspel en Schipbeek (vroeger Schipbekerhuizen).

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
Blijkens **tabel 1** heeft de gemeente Diepenheim vanaf 1860 een lange periode van teruggang in het inwonertal gekend. Tot omstreeks 1880 ging de daling van het inwonertal zeer geleidelijk, maar onder meer als gevolg van de internationale landbouwcrisis raakte het proces daarna in een stroomversnelling. Tussen 1880 en 1890 nam de gemeentelijke bevolking af met 108 personen, oftewel 7%. Anders dan in de meeste Twentse gemeenten, waar de industrie (met name de textielfabrieken) voor vervangende werkgelegenheid zorgden, waren in Diepenheim geen alternatieve bestaansmiddelen voor handen. Veel mensen zochten daarom hun heil elders. Pas na 1900 nam de bevolking van de gemeente Diepenheim weer toe.

Rond 1920 kwam langzamerhand een omvangrijke pendel naar met name Goor op gang. Mensen die in Diepenheim geen werk konden vinden, gingen in Goor werken maar bleven wonen in Diepenheim.

5.2. Ruimtelijke spreiding
In 1850 woonde ruim 90% van de totale gemeentelijke bevolking in het "Stedeke" (Diepenheim). De rest woonde verspreid in het buitengebied. Tussen 1850 en 1947 is het aandeel van de bevolking woonachtig in de kern fors afgenomen. Op 31 mei van laatstgenoemde jaar bedroeg dat aandeel nog maar 44,9%. Op 1 januari 1988 woonde 62% van de totale bevolking van de gemeente Diepenheim in de gelijknamige kern. De **tabellen 2, 3 en 4** geven voor de jaren 1849, 1947 en 1988 behalve een overzicht van het

aantal inwoners ook de woningvoorraden per onderdeel van de gemeente.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw
In 1850 was verreweg het grootste deel van de beroepsbevolking van Diepenheim geheel of gedeeltelijk werkzaam in de agrarische sektor. Het zelfvoorzienende gemengde bedrijf domineerde. De veeteelt stond daarbij in dienst van de akkerbouw. Rogge en aardappelen (in 1860 respectievelijk 291 en 80 ha) waren de belangrijkste gewassen. Ontginningen van woeste gronden kwamen ten goede aan het areaal bouwland, dat omstreeks 1885 ongeveer 700 ha bedroeg.

Na 1850 werd langzamerhand de produktie voor de markt steeds belangrijker. Deze ontwikkeling kreeg ten tijde van de landbouwcrisis rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw extra impulsen. Door de lage graanprijzen werd de boer genoodzaakt ook andere produkten op de markt te brengen. Veel boeren legden zich toe op de veehouderij en de produktie van zuivelprodukten, waarvan de prijzen tijdens de internationale recessie vrij stabiel waren gebleven.

Na de crisis zette de accentverschuiving van akkerbouw naar veeteelt zich in versterkte mate voort. Het gebruik van kunstmest, betere fokmethoden, grondverbeteringen, etcetera droegen er toe bij dat de Nederlandse landbouw zich kon gaan meten met die van andere landen, waaronder Denemarken.

Dat de veeteelt ook in Diepenheim steeds belangrijker werd, blijkt onder meer uit de forse toename van het aantal runderen vanaf omstreeks 1900. Telde de gemeente

in 1851 in totaal 850 runderen en in 1900 700, in 1910 bedroeg dat aantal 1.239 stuks (waaronder 750 melkkoeien). In 1920 bedroeg het aantal runderen 2.310 stuks. Ook de varkens- en pluimveehouderij werden tijdens en vooral na de landbouwcrisis belangrijke takken in de landbouwsektor. De schapenhouderij nam in betekenis af, onder meer als gevolg van het verdwijnen van de heidevelden.

Het toenemende belang van de veeteelt blijkt ook uit de bestemming van de ontgonnen woeste gebieden. Deze werden na 1900 voornamelijk toegevoegd aan het areaal grasland. Zo werd volgens het gemeenteverslag over 1911 in dat jaar 24,59 ha woeste grond omgezet in weiland, het areaal bouwland nam in dat jaar niet toe. Was in 1880 nog ruim 42% van het totale oppervlak cultuurgrond (weiland, bouwland en tuinbouwgrond) in gebruik als bouwland, per 1 januari 1987 bedroeg dat aandeel nog ruim 26%.

Vee werd vanaf de landbouwcrisis vooral gehouden voor het vervaardigen van zuivelprodukten. Aanvankelijk vond de zuivelbereiding op de boerderij plaats, maar in 1895 kreeg Diepenheim een roomboterfabriekje. Dit met de hand aangedreven fabriekje van J. Noordendorp & Zonen bood aan vier arbeiders werk. In 1914 werd de nijverheidsinrichting weer gesloten.

Het stationsgebouw van Diepenheim is na de opheffing van de spoorlijn aangekocht door de coöperatieve Aankoop Vereniging Diepenheim. De eerste goederenloods van deze vereniging, die van groot belang was voor het verbeteren en stimuleren van de rundveehouderij, was omstreeks 1920 gebouwd. De aan de spoorlijn gebouwde oude goederenloods van de coöperatie is nog steeds aanwezig.

In 1947 was de landbouw in Diepenheim nog steeds verreweg de belangrijkste werkgever. 55% van de totale beroepsbevolking was er toen in werkzaam. Daarna hebben de nijverheid en de diensten een steeds groter aandeel van de beroepsbevolking naar zich toe getrokken.

6.2. Ambacht en industrie

Het oude Diepenheim was een landelijk stadje met naast agrariërs hoofdzakelijk neringdoenden, ambachtslieden en arbeiders die op de omliggende landgoederen werkten. In de Middenstraat woonden veel thuiswevers. De belangrijkste afnemer was de textielfabriek Ten Hoopen in Neede. In Diepenheim was alleen een calicotweverij (calicot is de met de schietspoel vervaardigde katoenen stof) gevestigd. In 1857 werkten er 38 arbeiders. Om de thuiswevers in Twente met de nieuwe uit Engeland afkomstige weeftechniek vertrouwd te maken, richtte Thomas Ainsworth onder andere in Diepenheim in 1830 een speciale weefschool op. In 1863 werd de school opgeheven.

Zolang spinnen en weven nog hand- en thuisarbeid was, ging het goed met de nijverheid in Diepenheim, maar toen na 1852 de één na de andere grote stoomweverij in de Twentse textielcentra verrees, was het met de textielindustrie in het kasteelstadje snel gedaan. Veel

arbeiders trokken naar het dichtstbijzijnde textielcentrum Goor, waar de grootschalige, gemechaniseerde produktie van textiel wel van de grond was gekomen.

Eén van de belangrijkste ambachten in de gemeente Diepenheim was dat van molenaar. Van de drie korenmolens (de genoemde door water aangedreven molens van Markvelde en Diepenheim en een door wind aangedreven molen) is alleen de Diepenheimer watermolen nog over en in gebruik. De windkorenmolen stond aan de weg van Diepenheim naar Markelo, enkele honderden meters ten oosten van de grens met de gemeente Markelo.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Na de Reformatie is het grootste deel van de bevolking van Diepenheim overgegaan tot de nieuwe, hervormde leer. In 1808 werd de oorspronkelijk aan de evangelist Johannes gewijde rooms-katholieke kerk uit 1679 definitief toegewezen aan de Nederlands hervormden, omdat zij de grootste kerkelijke groepering vormden.

De Nederlands hervormden zijn tot op de dag van vandaag de grootste geloofsgroep gebleven. In 1840 was bijna 90% van de totale bevolking van de gemeente Diepenheim lid van die kerk. Ruim 8% was rooms-katholiek en bijna 1% joods. In 1947 bedroegen de percentages respectievelijk 78.4, 11.2 en 3.8.

De Nederlands Israëlitische gemeenschap van Diepenheim heeft een tijdlang een eigen synagoge gehad. Nadat die gebedsruimte in 1911 was afgebroken, waren de Diepenheimer joden voor gebedsdiensten aangewezen op Goor.

Markvelde heeft kerkelijk gezien van oudsher weinig binding met Diepenheim. De marke Diepenheim behoorde van oudsher tot de parochie van Markelo en de marke Markvelde tot die van Neede. Toen in 1224 Diepenheim na afscheiding van de parochie Markelo zelfstandig werd, bleef Markvelde tot de parochie Neede behoren. Tegenwoordig gaan de hervormde Markvelders hoofdzakelijk in Neede ter kerke, de rooms-katholieken hoofdzakelijk in Hengevelde.

De oudste begraafplaats in de gemeente Diepenheim is die bij de Johanneskerk. Hier bevindt zich

onder meer het graf van de vroegere minister van staat Mr. Gerrit Graaf Schimmelpenninck, waarvan de nazaten onder andere nog steeds het landgoed Nijenhuis bewonen. In de kerk zijn verschillende historische grafstenen alsmede een grafkelder van de familie Bentinck. In 1857 kregen de joden van Diepenheim een eigen begraafplaats.

De gemeente telt twee algemene begraafplaatsen: de Oude Algemene Begraafplaats (1876) en de Nieuwe Algemene Begraafplaats (1918). Bij het Nijenhuis bevindt zich een particuliere begraafplaats. Hier liggen drie leden van de familie Schimmelpenninck.

7.2. Scholen

Tot 1875 had de kern Diepenheim geen speciaal schoolgebouw. Meer dan een eeuw lang werd er school gehouden in het oude raadhuis, dat, naast de gemeentesecretarie en een politiekamer met cellen in de kelder, één groot schoollokaal omvatte. De ernaast lopende straat heet tegenwoordig Raadhuisstraat (vroeger Schoolstraat). De eerste steen van een echte school voor gewoon lager onderwijs werd op 24 november 1874 gelegd door Jhr. L. Schimmelpenninck. In 1913 onderging de school "Stedeke" een ingrijpende verbouwing. Na het in gebruik nemen van een nieuw schoolgebouw aan de Kuimgaarden in 1963 is de oude school afgebroken.

De school met één lokaal voor gewoon lager onderwijs die in 1850 in Markvelde stond, was gebouwd in 1826. Een aparte onderwijzerswoning was er niet. Omstreeks 1925 werd de school verbouwd en kwam er een tweede lokaal bij. In die tijd verrees er ook een ambtswoning voor de hoofdonderwijzer. Daarvoor was het voor het personeel van de markeschool in Markvelde verplicht om in de stad Diepenheim te wonen (in verband met klandizie voor de middenstand). In de jaren 1965 en 1966 vond er opnieuw een flinke verbouwing en modernisering van de school in Markvelde plaats.

De geschiedenis van het bijzondere onderwijs in de gemeente Diepenheim begon in 1908, toen de "School met den Bijbel" aan de Wilsonweg gereed kwam. Ook deze school is niet meer in de oorspronkelijke staat aanwezig.

Een bewaarschool kwam in 1870 in Diepenheim. De voortzetting van deze school, de kleuterschool "Zunnekuuksken" is in 1966 vernieuwd.

Voor voortgezet onderwijs is de bevolking van Diepenheim vooral georiënteerd op Goor.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Kasteelstadje.

Functie:
Woonkern met verzorgende functie.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Ontstaan bij het Huis Diepenheim wordt de ruimtelijke structuur in 1850 nog bepaald door de kenmerken van een versterkt middeleeuws stadje met dubbele gracht in de vorm van een hoefijzer er omheen. De rechthoekige vorm wordt in oost-west richting doorsneden door de verharde weg Goor - Lochem vanuit het centrum tact een weg, in noordelijke richting af naar Markelo.
Tussen 1850 en 1940 hebben geen wijzigingen in de ruimtelijke structuur plaatsgevonden. Wel werd het noordelijk gedeelte van de buitengracht gedempt. Hierop werd de weg De Hagen aangelegd. Van 1910 tot 1935 was Diepenheim door een spoorlijn verbonden met Hellendoorn en Neede. Het (nog bestaande) station stond oostelijk van de kern.
In 1940 wordt het beeld bepaald door een dichte, afwisselende bebouwing in de kern van het stadje en een lintbebouwing langs de uitvalswegen.
Karakteristiek voor Diepenheim zijn de drie buitenplaatsen. In het westen Huis Diepenheim met aansluitend de Nederlands hervormde kerk en pastorie en de tegenoverliggende bebouwing met de toegangspoort van Warmelo. In het oosten het landgoed en huis Het Nijenhuis; in het zuiden Het Warmelo.

Stedebouwkundige ontwikkeling Diepenheim

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

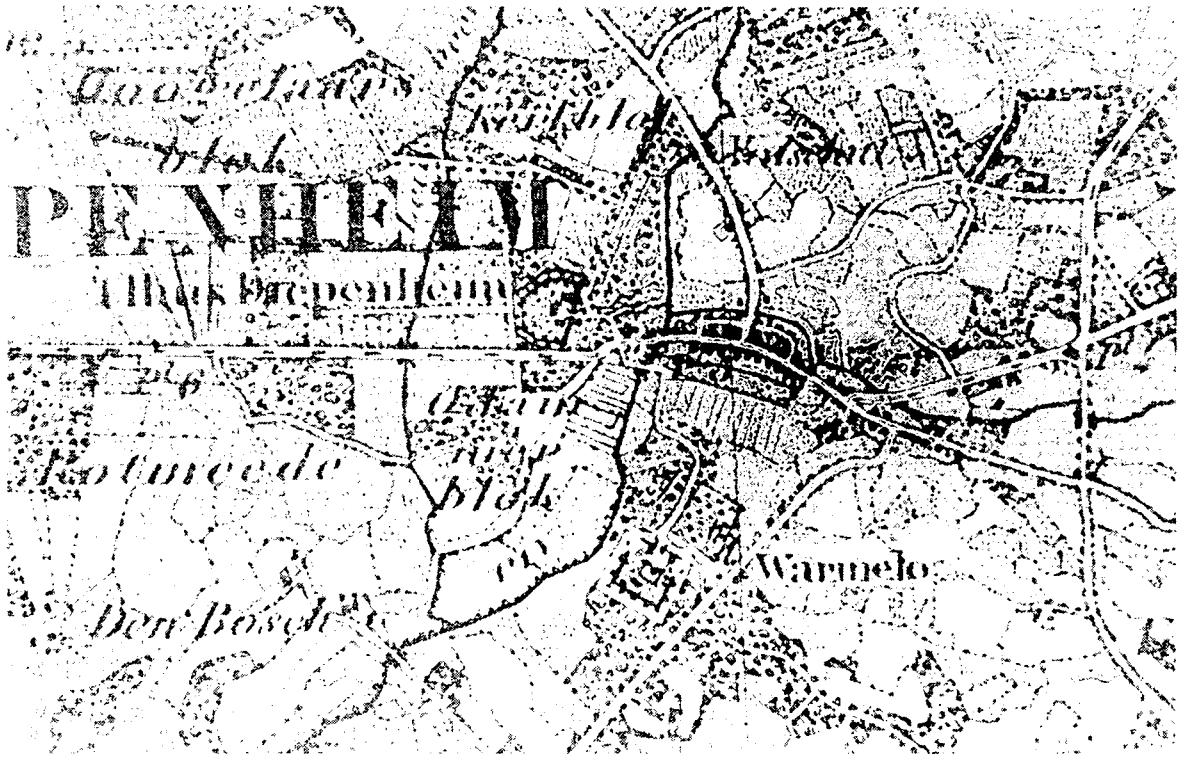

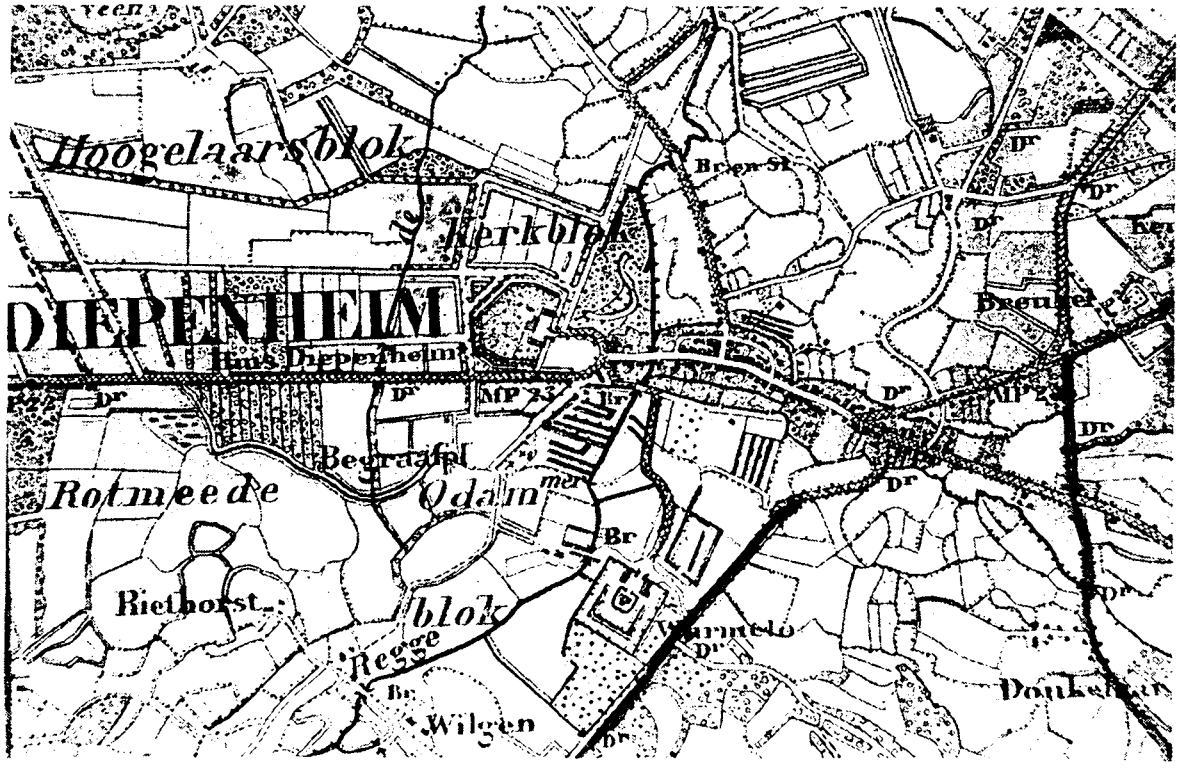

Kaart ca. 1940

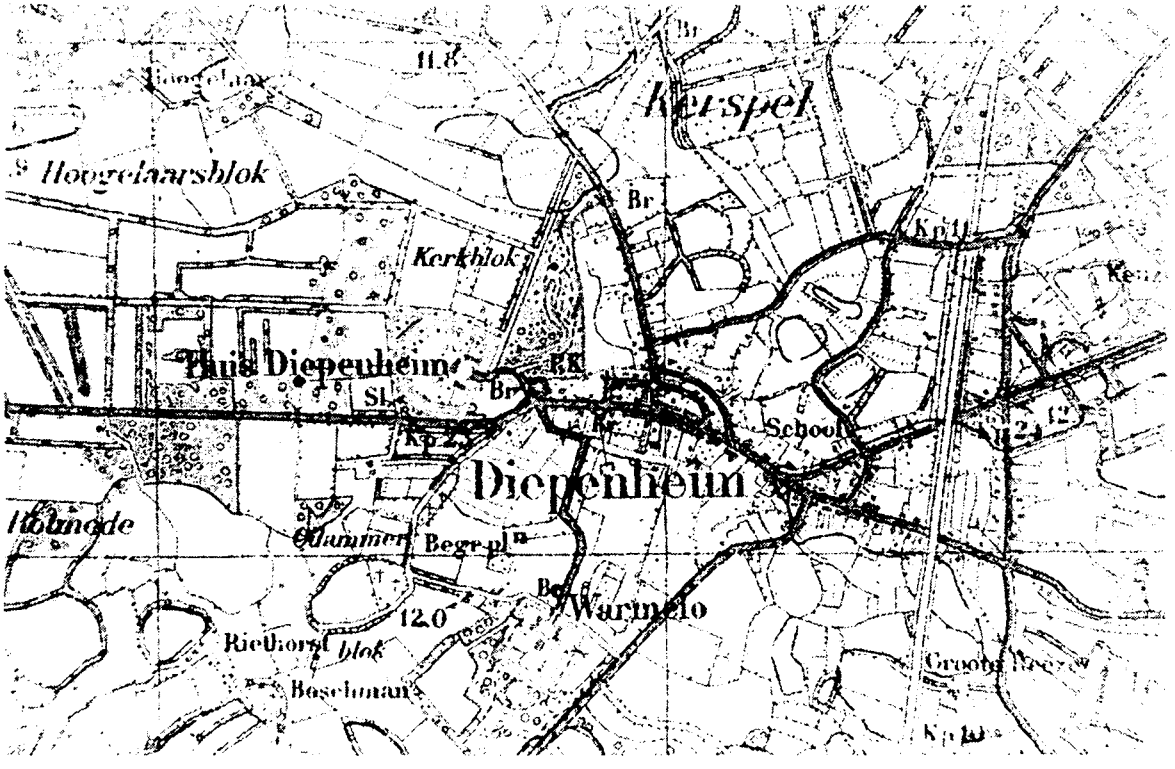

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1846
Kaart ca. 1900, verkend 1881, herzien 1901
Kaart ca. 1940, verkend 1935

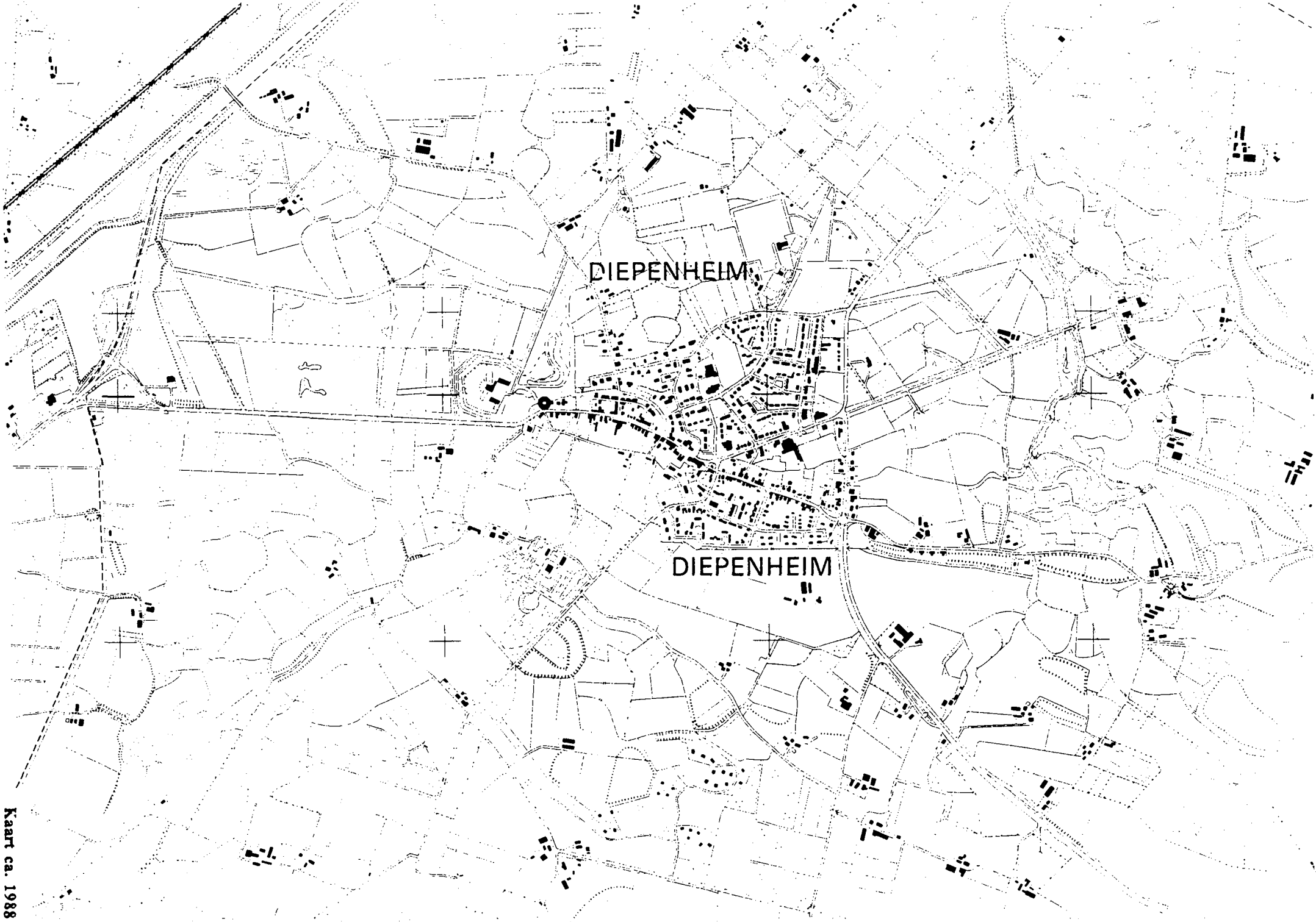

Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Diepenheim en regio:
*Blokhuis, J., Sociaal-Geografische studie van het Fysieke milieu van de gemeente Diepenheim, Schiedam, 1979.
*Borchert, J.G., Het woonforensisme in Diepenheim, Geografisch Tijdschrift, jaargang 18 (1965), n.o. 6.
*Chevallereau, W., Het eerste eeuw-getij van Diepenheims kerkvernieuwing plechtig gevierd op woensdag den XXIsten van grasmaand des jaars MDCCLXXIX, met eene rede over psalm XLVII vers 7, 8, 9 en 10, Deventer, 1779.
*De gemeente Diepenheim beschouwd in het kader van de voorstellen tot wijziging van de gemeentegrenzen in Z.W. Twente, Provinciale Planologische Dienst van Overijssel, Zwolle, 1961.
*Heuvel, W., Geschiedenis van Berkel en Schipbeek, Arnhem, 1903.
*Kuile, G.J., ter, Diepenheim in de historie, in: "Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis", 83e stuk, 1986.
*Rietman, W., Diepenheim in oude ansichten, Zaltbommel, 1975.
*Sociale kaart van de gemeente Diepenheim; een schets van een plaatselijke situatie, Stichting Overijssel, Zwolle, 1966.
*Veen, J. van der, Een en ander uit het verleden en over de oorsprong van Diepenheim, in: "Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis", 67e stuk, 1952.

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Diepenheim tussen 1850 en 1940.

Jaar[1)]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	1.451	100
1860	1.673	115
1870	1.660	114
1880	1.650	114
1890	1.542	106
1900	1.535	106
1910	1.595	177
1920	1.617	110
1930	1.777	122
1940	1.857	128

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Diepenheim in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[1]	Woningvoorraad[1]
Diepenheim kern	1.315	220
Markvelde	191	36
Gemeente Diepenheim	**1.506**	**256**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Diepenheim op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Diepenheim kern	908	
Verspreide huizen	1.105	
Woonwagens	8	
Gemeente Diepenheim	**2.021**	**413(216)[1]**

1) (462) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Diepenheim op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1]	Woningvoorraad[1]
Diepenheim kern	1.639	655
Verspreide huizen	1.019	232
Gemeente Diepenheim	**2.658**	**887**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

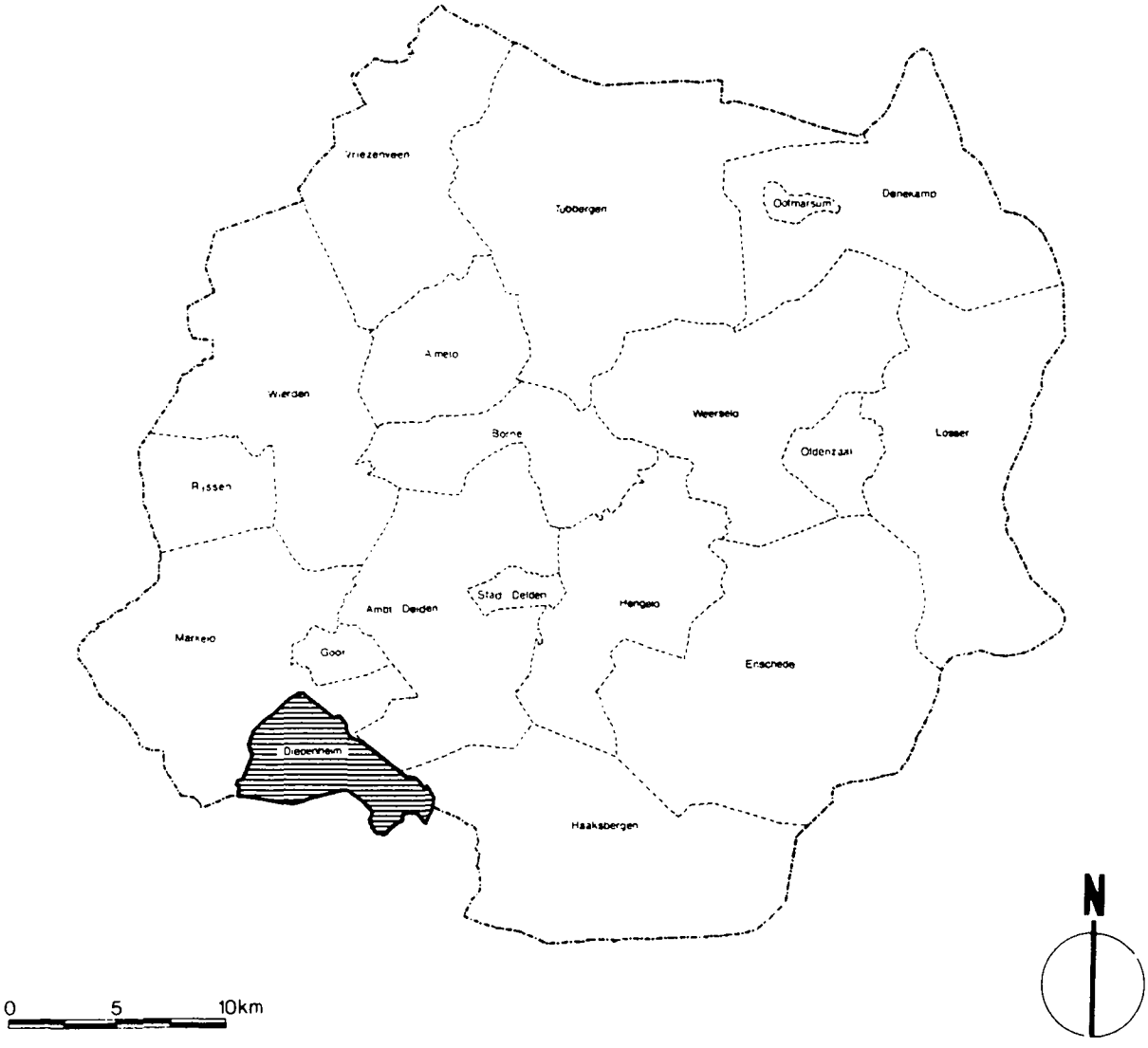

-·-·-·- Grenzen van Twente
- - - - - - Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

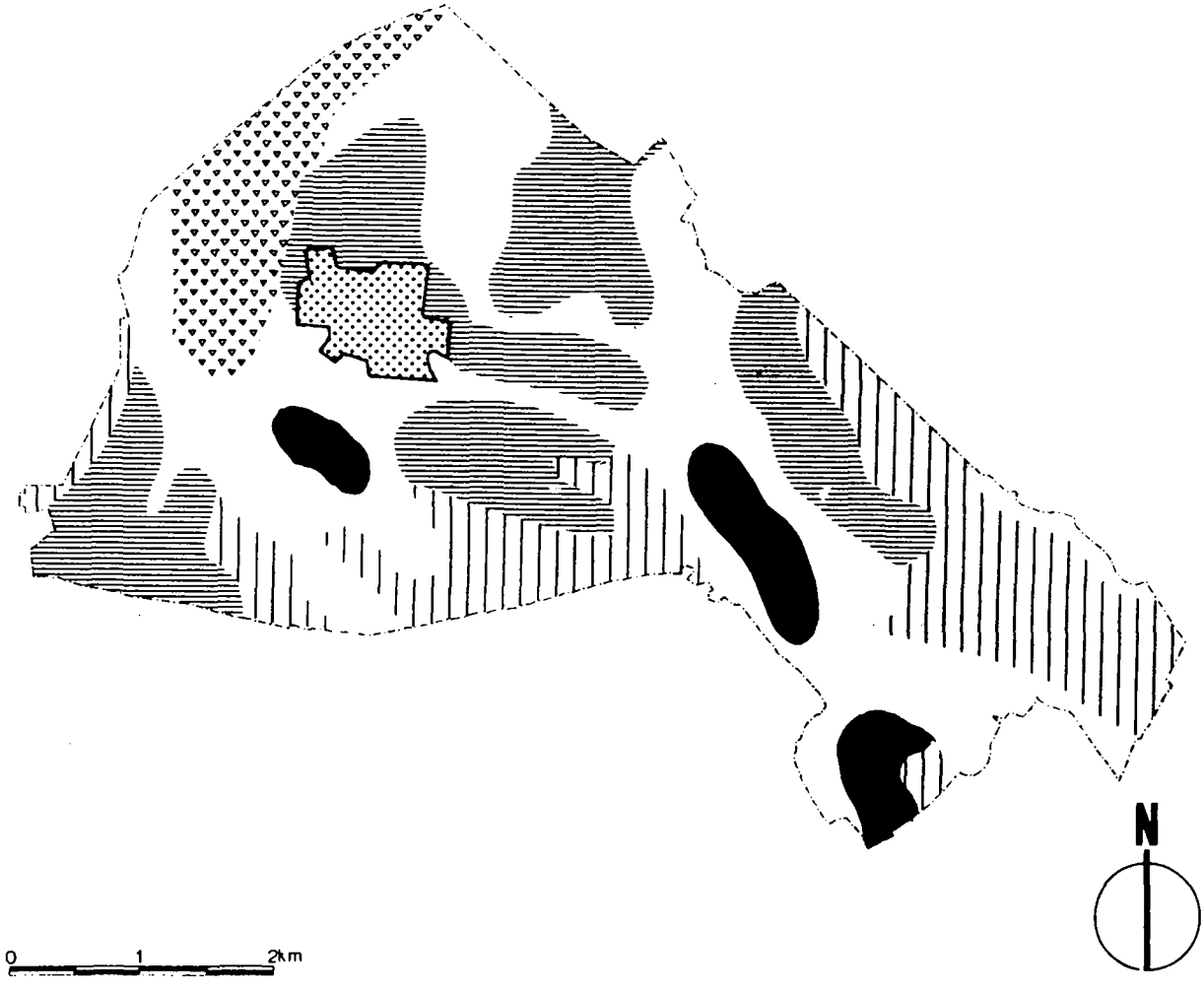

- Beekeerdgronden bestaande uit lemig fijn zand met zavel en kleidek
- Enkeerdgronden op dekzandwelvingen
- Overige zandgronden, voornamelijk humusarm en fijnkorrelig
- Kleine geïsoleerde dekzandkoppen en -ruggen.
- Veengrond
- Stedelijke bebouwing

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

MARKEN EN HUIDIGE LANDGOEDEREN

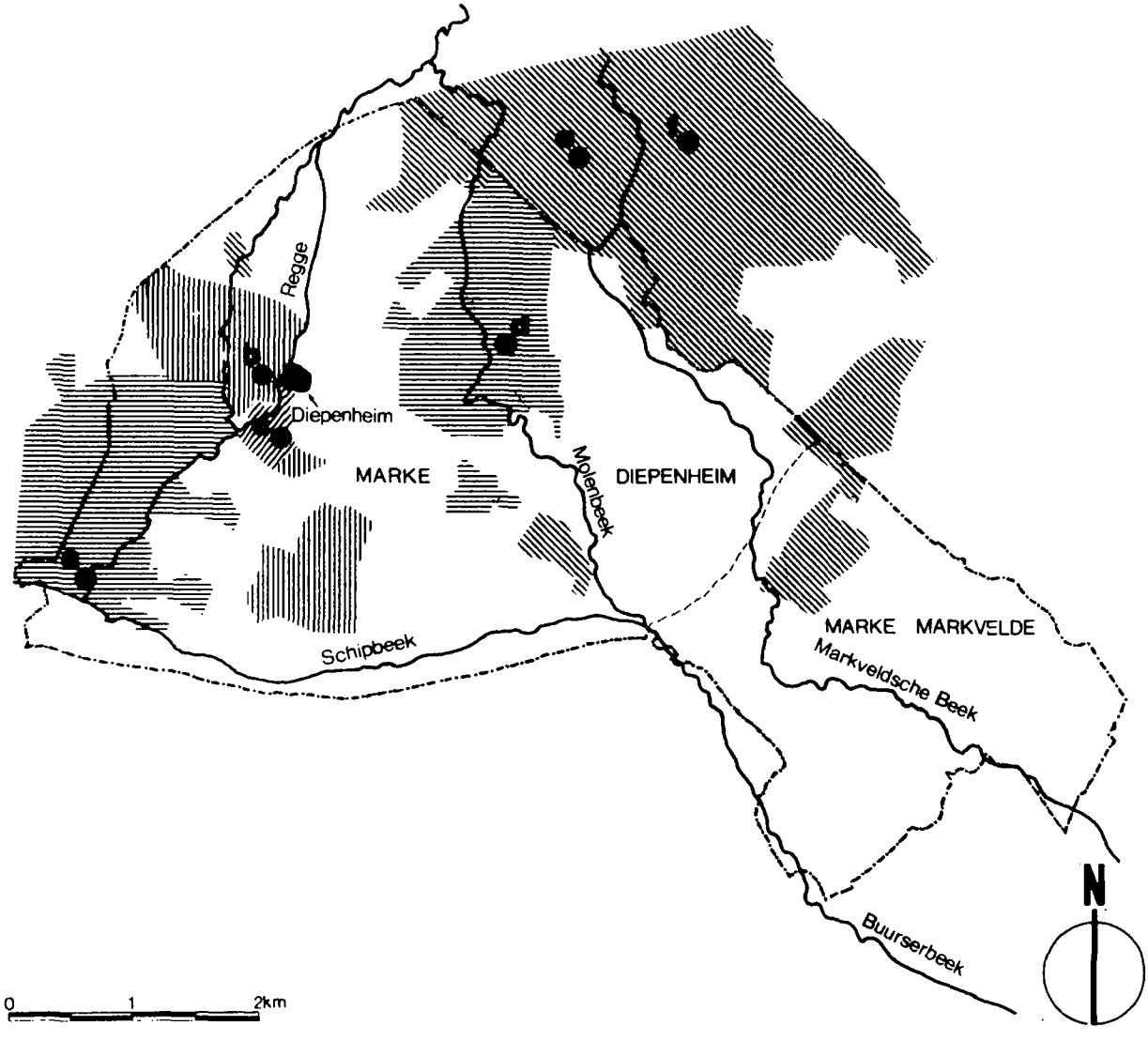

Huidige gemeentegrens
Markegrens
Riviertjes en beken
Landgoed Nijenhuis
Landgoed Diepenheim
Landgoed Warmelo
Landgoed Weldam (Markelo)
Havezaten: **a**) Westervlier, **b**) Diepenheim, **c**) Warmelo, **d**) Nijenhuis, **e**) Weldam, **f**) Wegdam (Markelo)

Bron: Crote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

Kaart 4

GEMEENTE DIEPENHEIM OMSTREEKS 1850

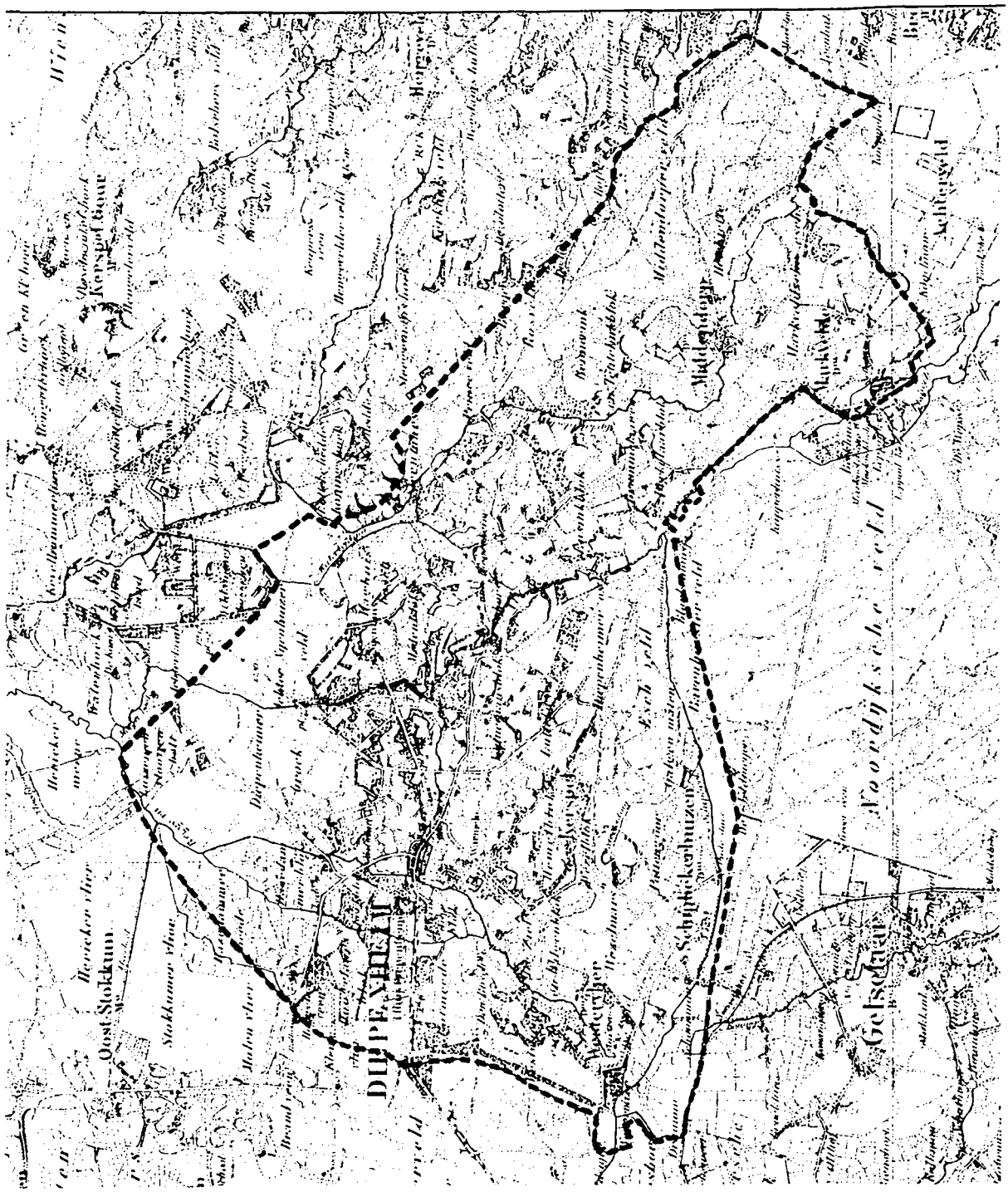

0 1 2km

Bron: Topografische en militaire kaart van Nederland, 1973.

Kaart 5

GEMEENTE DIEPENHEIM OMSTREEKS 1935

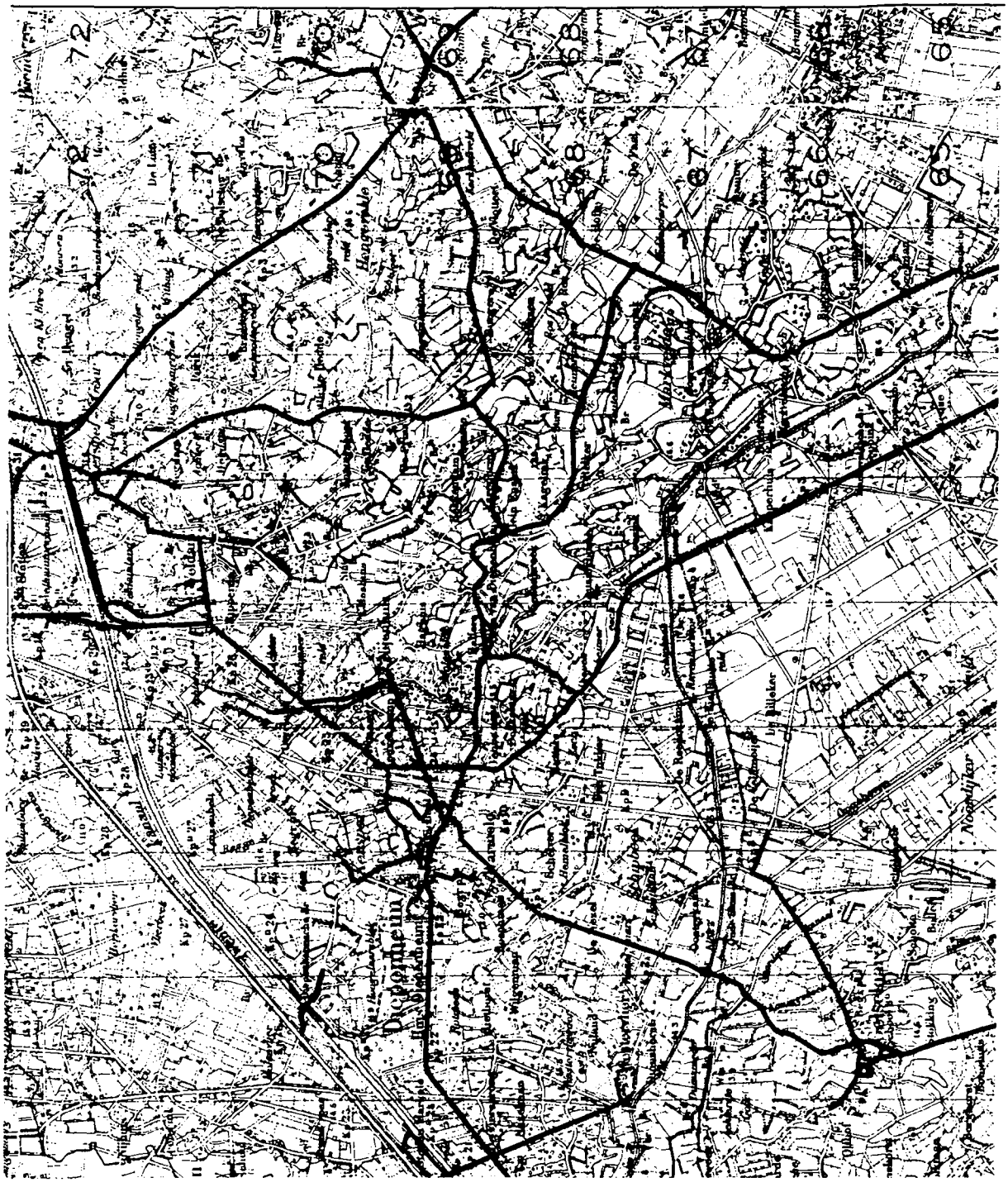

0 1 2km

Bron: Topografische kaart 1935.

Kaart 6

GEMEENTE DIEPENHEIM OMSTREEKS 1972

Hengevelde
Markelde
Diepenheim
Weerdijkerveld
Weerdijkerveld
Weerdijkerveld